

народные условия, предопределявшие весьма узкий спектр альтернатив, между которыми могла выбирать власть. А может быть, здесь был выбор только между гибелью и выживанием — причем не только самой власти, но и всей страны..."¹⁹

Якщо первинна теза про тимчасовість непу (яка співпадає з численними висловлюваннями В. Леніна 1921–1922 рр.) є справедливою, то наступні висновки, як би обережно не формулювалися, знаходяться в логічному полі добре знаної радянської максими "Народ и партия едины". І далі, використовуючи ним же вигадану альтернативу (або постійно неп з наступним буржуазним переродженням СРСР, або модернізація у формі соціалістичної індустріалізації, яка вимагатиме істотних матеріальних жертв з боку селян), проф. Сенявський знову приходить до кінцевої тези, цього разу в гранично чіткій формі: "Методологический ключ к изучению и оценке нэпа — в объективно стоявшей перед страной задаче модернизации в контексте перспектив мирового развития в 1930-е — 40-е годы XX века, грядущей мировой войны, "исторического цейтнота". По сути, вопрос стоял не об идеологической окраске власти и даже не об общественной системе в целом, а о самом существовании страны и населяющих ее народов"²⁰.

Отже нема мови про штучність того суспільно-економічного ладу, який більшовики прагнули побудувати методами насилля і пропаганди, щоб підвести фундамент під встановлений ними у 1917 р. режим "пролетарської диктатури". Нема й бажання зрозуміти, що сталінський комуністичний штурм, який здійснювався під гаслом модернізації, так само як ленінський штурм 1918–1920 рр. і період нової економічної політики між ними — це ланки одного ланцюга, детально охарактеризованого в програмі РКП(б) 1919 р. Виводити комуністичну революцію з Російської революції 1917 р. так само як приписувати мільйонним масам населення прагнення побудувати комуністичне суспільство — це даремна справа.

У книзі, сформованій Інститутом російської історії за результатами наукової конференції, не знайшлося опонентів А. Сенявському. Як правило, російські вчені сприймають радянський період власної історії як об'єктивну реальність, не відділяючи її від світового історичного процесу.

3. Неп як державний капіталізм.

Х з'їзд РКП(б) вважають початком нової економічної політики тільки тому, що він легітимізував перехід від продрозкладки до продподатку. Насправді, однак, нова політика стосовно народного господарства визрівала поступово. Утримати ринкові відносини в обмежених рамках "місцевого господарського обороту" більшовикам не вдалося. Чи означає

це, що більшовики капітулювали перед багатомільйонним селянством, яке вимагало свободи торгівлі?

В. Ленін зробив спробу переконати своїх послідовників у помилковості такого розуміння суті нової економічної політики. Виступаючи 5 липня 1921 р. на III конгресі Комуністичного інтернаціоналу, він заявив:

"Свобода торгівлі означає свободу капіталізму, але разом з тим нову його форму. Це значить, що ми, до певної міри, заново створюємо капіталізм. Ми робимо це цілком відкрито. Це — державний капіталізм. Але державний капіталізм у суспільстві, в якому влада належить капіталові, і державний капіталізм у пролетарській державі — це два різні поняття"²¹.

Пробна куля про нову природу державного капіталізму не викликала ентузіазму у делегатів конгресу. Позбавлені, на відміну від Леніна, безпосередньої відповідальності за державу, зарубіжні й вітчизняні комуністи не бажали визнавати ринкових реалій. Тим часом держава поступово скидала з себе тягар відповідальності за постачання підприємств та їхніх працівників, який виявився непосильним. Дрібні заклади передавалися артілям або приватним особам, не виключаючи колишніх власників, і в їхніх руках вони починали ефективно функціонувати. Великі підприємства залишалися за державою, але управління ними було вирішено передати на місця. Х. Раковський у бесіді з кореспондентом харківської газети "Коммунист" з цього приводу висловлювався так: "Перехід підприємств на бюджетну систему, внесення принципу самоокупності, вишукування місцевих ресурсів, пробудження і підтримка ініціативи низів — ось ті практичні завдання, які стоять в теперішній час перед країною"²².

Наприкінці жовтня 1921 р. у виступі на VII Московській губпартконференції В. Ленін спробував теоретично осмислити запроваджені після X з'їзду партії кардинальні зміни в економічній політиці. Він розчарував західноєвропейських соціал-демократів, котрі разом з російськими почали вважати неп переходом більшовиків на їхні позиції, а саме: державна влада може втручатися в розподіл матеріальних благ з метою допомоги незабезпеченим і соціально незахищеним членам суспільства, але повинна віддати виробництво приватній ініціативі. Вождь запевнив, що економічна диктатура партії, яка стала можливою внаслідок одержавлення виробництва в ході перших комуністичних перетворень, залишиться непорушною. Так званий "державний капіталізм", на думку Леніна, означав не більш як запозичення державою властивих ринковій економіці методів і форм господарювання. Потреба в них відпаде після того, як в країні буде створений адекватний комуністичному розподілу економічний фундамент. Тоді і тільки тоді партія зможе припинити відступ і повернутися до "безпосереднього", тобто не опосередкованого товарно-грошовими відно-

синами комуністичного будівництва. Ленін почав використовувати слово "відступ", характеризуючи нову економічну політику, тому що попередню політику, зважаючи на слаборозвинутість країни в індустріальному відношенні, він тепер розцінював як забігання наперед.

Кінцевий висновок у доповіді про нову економічну політику на Московській губпартконференції був такий (термін "соціалізм" в цей час уже в усіх випадках вживався замість терміну "комунізм"): "Перед нами навесні 1921 року стало ясне становище: не безпосереднє соціалістичне будівництво, а відступ в цілому ряді галузей економіки до державного капіталізму, не штурмова атака, а дуже важке, трудне і неприємне завдання тривалої облоги, зв'язаної з цілим рядом відступів. Ось що необхідно для того, щоб підійти до розв'язання економічного питання, тобто забезпечення економічного переходу до основ соціалізму"²³.

Відновлення у націоналізованих командних висотах капіталістичних методів і форм господарювання, так само як повернення до ринку у відносинах між містом та селом, було невідворотно пов'язане з легалізацією приватної торговельно-підприємницької діяльності. "Державний капіталізм" не міг існувати без переслідуваної раніше приватної ініціативи. Остання покликала до життя цілий прошарок непманів — торговців-оптовиків, біржових ділків, маклерів, комісіонерів, орендаторів і власників підприємств.

Розуміючи необхідність приватної підприємницької діяльності і сприяючи їй відповідними законодавчими актами, голова російського Раднаркому не збирався забезпечувати непманам рівні з державою умови. Навпаки, все робилося для розчищення шляху культивованому державному капіталізму й одночасно — для виполювання небажаного конкурента — непмана. Обурюючись ліберальним (в рамках радянських законів, прийнятих на розвиток нової економічної політики) ставленням партійно-радянських функціонерів до непманів, Ленін писав у службовій записці, адресованій 20 лютого 1922 р. наркомюсту Д. Курському (в копіях: В. Молотову для членів політбюро ЦК РКП(б), А. Єнукідзе — для членів ВЦВК, а також для своїх заступників у Раднаркомі О. Цюрупи та О. Рикова): "Не видно розуміння того, що ми визнали і визнаватимемо тільки *державний* капіталізм, а держава, це — ми, свідомі робітники, ми, комуністи. Тому ні до чого не придатними комуністами треба визнавати тих комуністів, які не зрозуміли свого завдання обмежити, приборкати, контролювати, ловити на місці злочину, карати відчутно *будь-який капіталізм, що виходить за рамки державного капіталізму*"²⁴.

Записка адресувалася багатьом особам, і Ленін почав її з найсуворішого попередження: "не розмножувати, тільки показувати під розписку, не дати розголосити, не *розбазікати* ворогам". Ми маємо справді рідкіс-

ний випадок, коли обережний і гнучкий політик прямим текстом висловлював найпотаємніші думки. По-перше, впадає в око підхід до розуміння природи держави. Звертаючись до керівників державної партії, Ленін стверджував: "Держава — це ми!" По-друге, і це найголовніше, вождь більшовиків визнавав легітимність непу тільки в межах державного капіталізму радянського зразка. Все, що народжувалося в умовах ринку поза рамками держави, наперед розглядалося як потенціальний злочин. Нова економічна політика в контексті цієї записки могла характеризуватися як комуністичний капіталізм. Цим неймовірним словосполученням чітко окреслювалася майбутня доля непу.

У необізнаному з потаємними задумами партійних вождів суспільстві жевріла надія на те, що неп поверне країну в річище нормальної економіки. З іншого боку, така інтерпретація непу викликала розгубленість серед функціонерів-апаратників, яким здавалося, що партія втрачає економічну владу. Функціонери вміли командувати, а не господарювати, воювати, а не торгувати. Навіть у заспокійливій ленінській інтерпретації концепція державного капіталізму не знаходила серед них співчуття.

У звіті ЦК XI з'їзду РКП(б), з яким вождь виступив 7 березня 1922 р., зазначалося, що державний капіталізм радянського зразка є новим явищем, яке сприймається крізь призму застарілих стереотипів. К. Маркс, з іронією вказував Ленін, не здогадався написати жодного слова про державний капіталізм, який буває при комунізмі. З іншого боку, все, що написано про державний капіталізм, який буває при капіталізмі, не має до обговорюваного предмету будь-якого стосунку. Суть питання в тому, далі провадив доповідач, щоб партія зрозуміла: вона зобов'язана допустити обмежений певними рамками капіталізм. Такий капіталізм, безумовно, необхідний для селян і приватного капіталу, який має задовольнити потреби селянства, якщо держава зробити це тимчасово нездатна. Необхідно справу поставити так, переконував Ленін делегатів з'їзду, щоб забезпечити хід капіталістичного господарства і обороту, бо це потрібно народові, *без цього жити не можна* (курсив наш. — Авт.)²⁵.

Очевидно, переважна більшість делегатів солідаризувалася з цією досить-таки переконливою аргументацією. В усякому разі, під час обговорення звіту особливих дискусій з цього приводу не виникло. Єдиним винятком був виступ Є. Преображенського.

Не піддаючи сумніву доцільність відступу від комуністичного виробництва та розподілу, а також комплекс заходів, що одержав назву нової економічної політики, цей відомий в партії теоретик заперечував сам термін "державний капіталізм". На його думку, господарський лад, що встановився в радянських республіках після перших комуністичних перетворень і внесених непом коректив, являв собою оригінальне,

своєрідне, ніколи не бачене утворення, яке не могло характеризуватися терміном, запозиченим від іншого суспільного ладу. Преображенський запропонував з'їздові приділити більше уваги піднятому Леніним питанню, "а в зв'язку з ним й питанню про узгодження нашої партійної програми з тими перспективами, які є нашим найближчим завданням"²⁶.

Думка Преображенського не випадково подається в цитатній формі. Наскільки можна встановити, це була перша пропозиція переписати програму, прийняту VIII з'їздом РКП(б). У січні 1923 р. з Преображенським солідаризувався М. Бухарін. Останній вважав, що програма 1919 р. і написана ним у співавторстві з Преображенським книга "Азбука комунізму" застаріли у зв'язку з непом²⁷.

Як відомо, партійна програма 1919 р. офіційно діяла до 1961 р., утверджуючи самим фактором тривалого існування незмінність ідеологічних постулатів доби першого комуністичного штурму. Керівники державної партії не сумнівалися у доцільності здійснених тоді перетворень. Неп сприймався ними як вимушена перерва у безпосередньому комуністичному будівництві.

Цікавою є реакція В. Леніна на виступ Є. Преображенського. Підсумовуючи дискусію щодо звіту ЦК, він ухилився від теми про зміни в партійній програмі, але приділив увагу полеміці з Преображенським. Полеміка була з його боку малопереконливою: вождь просто повторив те, про що говорив у доповіді з приводу терміна "державний капіталізм". Але вона допомагає рельєфніше відчутти різницю в поглядах на неп основної частини партійного керівництва, яка йшла за Леніним, і окремих членів Центрального комітету, — в даному разі Преображенського.

Преображенський сприймав існуючий господарський лад з орієнтацією на ринок як такий, що має власну перспективу розвитку. Тому він пропонував переглянути партійну програму, орієнтовану на створення комуністичного виробництва і розподілу, інакше кажучи, пристосувати основний теоретичний документ партії до існуючої реальності. Ленін же, постійно твердячи, що виробництво і розподіл на комуністичних засадах об'єктивно неможливі в даній ситуації, прагнув змінити існуючу реальність і залишав програму 1919 року як взірєць на майбутнє.

В радянській історіографії неп вважався перехідним періодом від капіталізму до соціалізму. Для перехідної доби наявність товарно-грошових відносин і вільного ринку визнавалася об'єктивно необхідною, тому що селянське господарство існувати без них не могло. В умовах ринку постійно (ідучи за В. Леніним, повторювали: щодня й щогодини) народжувалася ворожа пролетаріату буржуазія. Дилема виглядала так: або пролетарська держава справиться з нею і поведе за собою багатомільйонне селянство, поступово змінюючи його приватновласницьку соціальну

природу на колективістську, або буржуазія захопить контроль над народним господарством і змете лад, встановлений Жовтневою революцією. Ця дилема у працях В. Леніна формулювалася афористично: "Хто — кого?"

Фігура приватного підприємця, яка раптово виринула на поверхню після всіх націоналізацій, реквізицій і конфіскацій доби "воєнного комунізму", набула у політиці державної партії і в історіографії, що відбивала цю політику, справді гротескних рис. Люди, які користувалися наданими непом можливостями вільного підприємництва, розглядалися владою як політично небезпечні і морально неповноцінні.

В багатотомній спадщині В. Леніна тільки раз вжито термін "співробітництво" при характеристиці відносин радянської влади з непманами. У статті "Як нам реорганізувати Робсельінспекцію", що входить до політичного заповіту вождя, зазначалося: "Звичайно, в нашій Радянській республіці соціальний лад ґрунтується на співробітництві двох класів: робітників і селян, до якого тепер допущені на певних умовах і "непмани", тобто буржуазія"²⁸.

Чому з новою буржуазією треба було миритися? Ленін багаторазово пояснював це функціонерам своєї партії, прагнучи утримати їх від перегинів у здійсненні класової лінії. Можливо, найбільш відверто він висловився з цього приводу у політичному звіті ЦК РКП(б) XI з'їздові партії у березні 1922 р.: непмани потрібні, щоб знаходити ринкову змичку з селянським господарством; будувати комуністичне суспільство руками комуністів — це дитяча ідея, тому що комуністи — це капля в народному морі; комунізм треба будувати некомуністичними руками²⁹.

Установка на побудову комунізму некомуністичними руками вимагала застосування насильства з боку "каплі" над тими, хто уособлював собою народне море. Марними виявилися сподівання багатьох на те, що нова економічна політика істотно звужить поле застосування найбільш крайньої форми насильства — червоного терору. "Величезна помилка думати, — писав В. Ленін у листі до Л. Каменєва від 3 березня 1922 р., — що неп поклав край теророві. Ми ще повернемося до терору, і до терору економічного"³⁰.

Непмани, поряд із заможними селянами-власниками, стали одним з головних об'єктів державного терору. За місяць до виступу на XI з'їзді РКП(б) голова російського Раднаркому у таємному листі до наркома юстиції Д. Курського, який вище цитувався, так пояснював завдання, що постали перед владою після запровадження непу: раніше бойовими органами були головним чином наркомат військових справ і ВЧК, а тепер ця роль випадає наркомату юстиції; для придушення політичної та економічної контрреволюції йому треба провести ряд показових процесів у Москві, Петрограді, Харкові, інших найважливіших центрах³¹.

Націоналізована промисловість не могла конкурувати з приватною, хоч мала порівняно з нею досить істотну "фору" — сприяння і підтримку державних органів. Там, де непман знаходив можливості для успішної підприємницької діяльності, очолювані комуністами трести виглядали безпорадно. Абсолютна ринкова неграмотність мобілізованих на господарську роботу функціонерів впадала у вічі. Ленін з гіркотою визнавав (на тому-таки XI з'їзді РКП(б), де закликав до наступу на непмана): відповідальні працівники партії не можуть конкурувати з приватником, бо не тільки не знають торговельної справи, але не знають навіть й того, що цього не знають³².

Йшлося не тільки про керівників. Мало не весь склад партії більшовиків не відповідав вимогам, що висувалися умовами мирного, нормального життя. Члени державної партії звикли до екстремальних ситуацій громадянської війни, коли вони командували, не відповідаючи за наслідки. Характеризуючи кадри республіканської партійної організації, організаційно-інструкторський відділ ЦК КП(б)У виділяв і таке: "Ще одне зло є у наявному складі партії; його можна охарактеризувати тим, що в партії є групи членів, які, іноді при робітничому або селянському походженні, виховувалися винятково в умовах воєнного комунізму на роботах, що не давали можливості одержати яку-небудь спеціальність, а в сучасних умовах, коли спеціалізація і кваліфікація є основною вимогою, що висувається до члена партії, вони мало або цілком непридатні до використання"³³.

Після смерті Леніна цільова установка на винищення непманів не змінилася. Однак практичні кроки до цього відкладалися з року в рік, тому що держава і кооперація не могли замінити приватника на ринку. Новий голова Раднаркому СРСР О. Риков у червні 1924 р. заявив, що уряд не може допустити, щоб відносини між державною промисловістю та селянством контролювалися приватним капіталом, а тому докладе усіх зусиль для зростання державної торгівлі і кооперації. Він додавав, що це зростання має відбутися на основі нормальної ринкової конкуренції, а не спрямованих проти приватного капіталу адміністративних обмежень³⁴. Насправді, однак, коли надійшов час, держава вдалася до силових методів.

Наступ на непмана розпочався після переходу до політики індустріалізації. Зростаючі з 1926 р. капітальні вкладення у промисловість створили на ринку цілком нову ситуацію "товарного голоду". У зв'язку з не мотивованими економічно заходами уряду щодо зниження цін, яким мусили підпорядковуватися усі господарюючі суб'єкти, почалося згортання як промислової, так і торговельної діяльності приватного капіталу. Випускати і реалізовувати продукцію за зниженими цінами в умовах товарного голоду могли собі дозволити тільки державні підприємства, збитки яких перекладалися на бюджет.

Ринкові відносини між містом і селом були позбавлені штучності. Націоналізація землі не зробила індивідуальні (за тогочасною лексикою — одноосібні) селянські господарства залежними від держави. Селяни міцно трималися за своє господарство і віддавали державі вироблену продукцію лише за ціною, яка їх влаштовувала.

За постановою РНК УСРР від 13 квітня 1921 р. в республіці почала формуватися єдина система споживчої кооперації, яка об'єднувала всі споживчі товариства в місті та на селі. Майже відразу із цієї системи виокремилася сільськогосподарська кооперація. Набули розвитку спеціальні види сільгоспооперації — машинно-тракторні, тваринницькі, насінневі, меліоративні та ін. товариства. У сільськогосподарську кооперацію було залучено більше половини селянських господарств.

Будь-які види і форми кооперативів не були пов'язані з відчуженням селянської власності. Учасники кооперативних об'єднань зосереджували колективні зусилля на виконанні певних операцій або функцій, залишаючись господарями на своїй землі. Передбачені комуністичною програмою РКП(б) 1919 р. колективні господарства були іншої природи. Саме за ними закріпилася назва колгоспів, хоча кооперативи також були колективними господарствами. У колгоспів не було нічого спільного з кооперативами, тому що вони базувалися на відчуженні засобів виробництва. Форми колгоспів розрізнялися якраз за ступенем відчуження, яке могло бути цілковитим (у комунах), проміжним (в артілях) і початковим (у товариствах спільного обробітку землі — тсозах). У виробничому процесі колгоспник посідав становище, яке практично нічим не відрізнялося від становища робітників промисловості — найманої робочої сили. Економіка колгоспів була натуральною. Колгоспи могли цілком обходитись без товарно-грошових відносин. Якщо кооперативи були елементом ринкової економіки, то колгоспи вписувалися в економіку, засновану на директивному плануванні.

Держава не шкодувала зусиль для заснування колгоспів. Колгоспникам надавалися великі пільги. Тому кількість колгоспів в УСРР зросла з 5 454 у жовтні 1925 р. до 12 042 у жовтні 1928 р. Проте більшість бідноти, не кажучи вже про селян-власників, не поспішала ламати звичний уклад життя. До жовтня 1928 р. було колективізовано менше 4% площі селянського землекористування³⁵.

4. Організація державної влади в роки непу

Державною владою в опанованій більшовиками країні формально була система рад, на вершині якої знаходився Всеросійський Центральний Виконавчий комітет (ВЦВК), а в Україні — Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК). Внаслідок цього за політичним режимом